

ՀԱՆՈՍԱԿԱՆ

ՆՐԻՄՈՒՆԵՐ ԴԻՒԱՅ ՆԻ ԱԽՏԻՑ՝

Է. ԳՐԱԳԱՆԱԿՆԵՐ

գաւորն Կղոդիոս ուղղեալ նամակէն հա-
նաժ Հառնակի ձեռնարկութիւնն կը ջրուի՝
նիկ. Աւետարանի (Gesta Pilati) լատ.
Ա խմբագրութեան (p. 413) նշանաւոր
տարբերութեամբ՝ և Յիշատակարանք Պի-
ղատոսի հայերէն խմբագրութեան վերջը
(էջ 359 և 379) հրատարակուած, ինչպէս
նաեւ Տիւղէնդորֆի Ա. 'Αναφορά Πιλατου
հրատարակութեան (p. 435) ներքեւ դրուած
յուն. CDE քեռագրաց ներկայացուցած
տարբերութեամբ : Վասն զի փոխանակ
Կղոդիոսի՝ Տիբերիոս խորագիրը կը կրեն
այդ նամակաց պատճէնները : Ուստի բնաւ
զարմանք չէ, ըստ իս, որ Պիղատոսի Յի-
շատակարանները դեռ յունարէն չթարգ-
մանուած՝ Եւսեբիոս ալ առիթ ունեցած
չըլլար կարդալ զանոնք. բայց յոյժ զար-
մանալի է այսպիսի բնական երեւութէ մը
լոկ՝ այնպիսի անբնական բան հետեցնել,
որը կրնար նոյն իսկ ընդորինակողաց ձեռ-
քով սարդած վրիպակ մ'ըլլալ :

Եւրոպացի քննադատներէն նիկ. Աւե-
տարանի մասին արտայայտուած թեր ու
ղէմ կարծիքները այսպէս ծանօթացնելէն
ետքը մեր ընթերցողներուն, այժմ տես-
նենք, թէ հայկական թարգմանութիւնն՝
ինչ աղերս ունի յունարէնի հետ, և թէ
որքան կը նպաստէ անվաւեր գրեթէ ու-
սումնասիրութեան :

Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Շարունակելի

1. Ուր Marc Heg text gr. ունի. «Six Clau-
dio Tiberio Neroni imp».

2. Տես Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց,
տպ. Վենետիկ 1898. Հտ. Բ. եր. 313-380.

Այս անուամբ ու բաժանամբ կ'ուզեմ
նկատել յատուկ դասակարգ մը գրաւոր
պահպանակաց, զորս հիներն իրենց իսկ
ձեռքը պատրաստեւ ու մեզ են հասուցեր :
Ասոնք այնու կը զանազանին «գրեթէն»,
որ վերջինքս համառօտ էին, բովանդա-
կելով լոկ երդմանց մին՝ ըստ պարագա-
յին : Այսու միայն կարելի էր «ի փողոս»
կամ «ի բազուկս» կապել զանոնք. և
ծննդականի գիրը կ'այրէջին իսկ, ինչպէս
տեսանք (աստ, 429-30, 432) : Ընդ հա-
կառակն գրապանակները շատ ընդարձակ
են, մեկի փոխան ամփոփելով բազմաթիւ
աղօթքներ, և սահմանուած միշտ անեղծ
պահուելու. տեսակ մ'ախտաբքներ գրա-
պանակի ձեւով : Մեծ հնութիւն մը չու-
նին ասոնք, հազիւ ժիլ դարէն կը սկսին,
գէթ ինձ ծանօթները : Բայց հարկաւ վեր-
ջին սահմանը չէ այդ. զի հաճ Յիսուսի
օրերէն իսկ տեսանք Հրէից քով բուն իսկ
զասոնք. «լայնեն զգրապանակս» (Մտթ.
ԻԳ, 6. և աստ, 428) : Նոյններն յար և
նման տարածուած էին արեւմտեայց մէջ
ալ, որոյ ծագումը սակայն անյայտ է՝ ըստ
կարբրոլի (Ա, 1855) : Գիտենք աղոնք գոր-
ծածութիւնը մահմետական ցեղերէն եւս.
գրիչ մը 1828ին կը պատմէ՝ թէ կորոտ-
փանէն եկած ընձուղտն «յուռութ մ'ունի
կախուած վզէն (նման մեր անասնոց կա-
խելուն, աստ 430) : Այս յուռութը գրուած
է մագաղաթեայ երիզի մը վրայ. և կը
կազմուի՝ բաց ուրիշ յօդուածներէ՝ կու-
րանի բազմաթիւ կտորներով, որոնք պի-
տի պահպանեն ամէն ցաւերէ, դիւթու-
թիւններէ և չարակնութենէ» (անդ, ծն. 2) :

1. Տես և յէջ 49, 107, 257, 321, 369, 421,

որ է կին մը և թռչուն: — Ասոնք սկիզբն են արուեստին, որ աւելի վերջ՝ վանացս օրինակաց մէջ բաւական զարգացման հասած է, ստանալով ընդհանուր նկարագիր մը: Եւ է այս: Շուրջանակի սովորաբար գունաւոր պարունակ մը: Աղօթքներէն շատեր իրենց վերեւ ունին բազմագոյն ուտակեր մը, ներկայացնող տէրունական և երբեմն հին կտակարանի յիշատակաց, կենդանազիրք Տիրամօր, հրեշտակաց կամ սրբոց՝ որոց նուիրուած են, և կամ անոնց անուանի հեղինակաց, այս ինքն աւետարանչաց, ս. Կիպրիանոսի, Շնորհաւելոյն, մերթ եւս անոնց բովանդակութեան պատկերացումը: Իսկ գրապանակին գլուխ՝ յաջորդաբար զետեղուած են երեքէն մինչեւ վեց պատկերներ: Բոլոր ասոնք շինուած են նպատակաւ պահպանութեան, և ոչ սոսկ պաճուռանաց: Համառօտ աղօթքներէն ոմանք ամփոփուած են գունաւոր բոլորակի մը մէջ իբր զարդ: Մէկ կամ աւելի աղօթից տողեր դասաւորուած են վերուստ ի վայր առ ի շեղ կարգով, իսկ չաճեւելով զիրար և աղիւսակ մը կազմելով: — Այս ոճով շինուած են, աւելի կամ նուազ ճոխութեամբ և յաջորդութեամբ, մեր 1677, 1703, '10, '13, '15, '42, '61, և այլ տարիներու օրինակները: 1778ին ունի միայն կարմրազիւ իտալեր, մարդադէմ լուսին, աստղեր ու գիսաւոր մը, մատանահարը զոր պիտի տեսնենք, և ախտարական մթին նշանաճեւեր:

Բայց գեղեցկագոյնն է 1690ի գրուածը, որոյ թուականը սակայն աւելի նոր կը թուի քան զընթիւնը, և գրուած երկրորդ ստացողէն՝ որ ջնջեր է նախորդին անուան և իրենը գրեր: Երկայնութիւնն է 10 մ. (պակասաւոր), և լայնութիւնը 10,5 հրդ: Շրջանակն յօրինուած է՝ իրարու հակառակ նայող կարմիր ու կանաչ տերեւաւանման զարդերով: Գլխի նկարուց մէկ մասը կտրուած է, և կը սկսի քառասուն կուսանաց փոքրիկ կենդանագրովք, լոկ իրաններ, շարուած տանուէրս կարգի վըրայ՝ երեք երեք: Անոր կեց՝ փրկչական

զատառակը՝ բռնուած սուրբէ մը, որ թեւ ինչ Լիւան սուրհանդակը լինի: Ուրիշ սուրբ մը ծնրադիր կ'աղօթէ Աստուծոյ՝ որ կ'երեւի հազար և մի անուանց ցուցակով, և մէջ ընդ մէջ կենդանագիրք, որ են՝ հայրապետի մը: Սերաստիոյ քառասուն մանկանց՝ կուսանաց ոճով. Շնորհաւելոյն, Տեսաւնդառաջի պատկերը. բըժշկութիւն երկու կաղաց ի Փրկչէն. երկուսսան ատաքեալք բոլորակաց մէջ, լոկ իրաններով. ասոնց գլխաւորք՝ առանձինն և կանգուն՝ վեր կը բռնեն եկեղեցին. Տիրամայրն Յիսուս մանկամբ՝ նստած յաթոռ. խաչելութիւնը. Յհ. Մկրտիչ՝ զրկած իւր գլուխը: Ստեփանոս և Լուսաւորիչ՝ իրենց սրբազան տարազուց մէջ. Գարբիէլ հրեշտակապետը պահապան կանգնած ննջող մարդու մը վրայ. աղօթից երեք շրջանակներ. Արարհամու զոհը, յարակից աղօթից աղիւսակով. վիշապասպան ս. Գեորգ ձիաւոր. ս. Սարգիս՝ իւր որդին առած ձիոյն զաւակին վրայ. և վերջապէս Ալի կշտամբումն Յիսուսէ: Եւ ամբողջ գործը հարուստ խճողում մ'է կարմրի, կապուտի, կանաչի, դեղնի, մանիշակի, զորշի, և թիչ մ'ալ ոսկւոյ: Մարտը աշխատութիւն մը, որոյ մէջ սակայն պէտք չէ փնդել նկարչական նրբութիւնը և դիմագծերու պահանջուած զանազանութիւնը:

✱

Ը. ԱՅԼ ՊԱՇՊԱՆԱԿՆԵՐ

Բնդհանուր քրիստոնէական և հայ հրեշտակները գործածելու են ուրիշ այլ և այլ ձևերով պահապաններ եւս, որոց միացորդք շատ կան այսօր արեւմտեայց մէջ: Գիծարտաբար նոյնը չենք կարող ըսել կորզեր տարեր է, բաց ի սակաւուց, որոնք գէթ իրենց որակով կ'ընծայեն մեզ քա-

1. Եղիպտոսի մէջ շատ յաճախեալ էին Քառասնից անուամբք զերը (Կարբու, Ա, 1814).

ւական յագուրդ մը: Ասոցմէ ցոյց պիտի տամ ինչ որ յայտնի է ինձ, ապագայ խուզարկութեանց ու պեղմանց թողլով աւելին ընձեռել:

«**Դանօթ** է Արծրունեաց Մլըէ թագուհւոյն անուանի աւետարանը՝ որ կը պահուի վանացս մէջ: Ասոր Մարկոսի ծայրը կայ գրչութեան երկսիւն մեծ յիշատակարանը, զոր երկրորդ ստացող մը քերեր ու տեղը նոր մ'է գրեր: Հնոյն ներքեւ, լուսանցին վրայ, երկսեան ճիշդ կեդրոնը, առաջին գրչէն դուռած է՝ 2,7 հրդ. երկայնութեամբ տառս՝

3

ինչ կը նշանակէ այս: Նկատելով յարակից յիշատակարանին անընթեռնի վիճակը, դա գրութեան թուականը կարծուեցաւ, իբրեւ նոյն տարին զարգափարուած՝ վարագայ «**Ս. Նշանի**» համար. և ուրիշ մը՝ ՅԻՄ՝ որ կայ այլուր, Մլըէի կողմանէ վարագայ «**Ս. Աստուածածնի**» ընծայման տարեթիւը համարուեցաւ¹: Սակայն ես նոր քննութեան մը րովէն անցընելով մատենանը, տարբեր եզրակացութեան յանգեցայ: — Անոր վերջին էջին վրայ՝ քառակուսի շրջանակի մը մէջ իրարու ներքեւ նշանակուած կան՝ ժամանակի ըտլորագրով՝ հետեւեալը. «**Ն Կ Զ Թբրթ - ՅԻՄ Թ. - Արաց ԻԸ, Բ - Արեգ Զ, Ե՝**»: Ինչ են ասոնք, եթէ ոչ գրչութեան հանգամանքները միասին ամփոփուած. այս ինքն՝ Թբրթից քանակը, տարեթիւը, և

հաւանորէն սկզբնաւորութեան և աւարտման ամիսներն, օրերն ու ժամերը. պարագայը՝ զորս ոչ ոք պիտի ուզէր կամ կարենար արձանագրել՝ բաց ի գրողէն: Ապա ուրեմն ՅԻՄ իսկ է գրութեան բուն թուականը:

Աւելին կայ: Մլըէ երկու տեղ ինքզինքն աւետարանիս «ստացող» կը կոչէ. և գրչագրաց մէջ թարթափողներս գիտենք՝ թէ այդ բարդ սովորաբար, մանաւանդ երբ ասանց ուրիշ վերադրի գործածուած է, զրեյ տուող կը նշանակէ: — Դեռ աւելին կայ: Նոյն Մլըէն՝ անեղծ պահուած (և լուի թուականը խարդախուած) յիշատակարանի մը մէջ Կ'իմացնէ՝ թէ ամուսին է Գագկայ. և թէ սոյն մատենանը շնորհեր է «**ի վարագի սբ Ածաինս, զոր իմ ձեռամբս և ծահաւք եմ շինեալ՝ յաւգնականութիւն ինձ և արքային իմոյ ԳԱԳԿԱՅ**» ևն: Արդ՝ եղծուածին մէջ ալ, որոյ աւարտը յաջորդեցայ աւելի մանրամասնորէն կարդալ, կան նոյն թագաւորը, ցարդ անընթեռնի մնացած, և նոյն հանգամանք. որով սա եւս Մլըէի համար է: Ահաւասիկ այդ կտորը. «...՝ զար յինկեաց փան առ յեյշատուրիս ԳԱԳԿԱՅ ես փրկորէն հոգոյ իւրոյ եւ մեղաց եւ լոյս յանգնեաց բողոսրի: Իսկ որ հակառակ ելանէ եւ հանէ գգիրս ի վարագայ, ինքն ինկուսոցի յԱյ եւ ի սբ Ելանէս². եւ սր պահէ յեկեղեցիս, յէ րուց[ի]տոր [է] առ ինկեաց [եկեղեցիս] յԱյ»: Եւ սր անոր արմատայն յիշատակարանս ալ մի և նոյն տիկնոջ է, կարելի չէ՝ որ ասոր յաջորդող Յ տառը գրութեան կամ որ և է թուական լինի՝ իւր 51 տարւոյ հնութեամբ ՅԻՄ յայտնի տարեթիւէն, ուր թագուհին գեկեղեցին կառուցեր, ու բնական կարգով անոր համար նոր և իսկապէս արքայավայել աւետարան մ'է գրել

1. Յառաջ քերուած նաեւ նոյն աւետարանի նկարոյց մեր նմանական հրատարակութեան մէջ, առիւ. 2:

2. Բագմով. 1909, էջ 433:

3. Այսօր կէտ տառերը պատիւ կը կրեն, ուստի թուանշան են:

4. Յայտնի է՝ թէ աղկից յառաջ պատմուած էր աւետարանին գրութիւնը, և ընծայումն առ Աստուածածին

վարագայ՝ «զոր շինեաց» նոյն Մլըէ են, ինչպէս նա. իւրիկն մէջ. — Կտորիս համառոտագրութիւնը՝ ... քե, սր և յայ՝ պատմուած են, և փակագծեալը գուշակութեամբ դրած են:

5. Ոչ համառոտ տառերն, որ դրացի և ընկիւն էր Աստուածածնի՝ մի և նոյն մենաստանին մէջ, այլ աւետարանի իւրաքանչիւր ըսել կ'ուզէ:

տուեք, զոր և արտաքուստ՝ ալ ճոխարար «գարդարեաց», ինչպէս կը կարդացուի եղծուած էջին մէջն թող որ Յ իւր քով թուականութեան նշան մ'ալ չունի, և ոչ գէթ միւսին թ. համառոտագիրը. և յիշատակարանին մարմնէն եւս անջատուած է, ինչ որ անսովոր է տարեթուոց համար:

Հետեւանքը: Շատ պարզ է. այս տառն ըստ իս ուրիշ բան չէ, բայց մենագիր մը, ծագած նոյն ինքն «Յիսուս» անուան նախատառն, և համազօր Յունաց հնաւանդ I մենագրին¹: Կարեւորագոյնը կայ. կաբրուլ յառաջ կը բերէ քանի մը դրամա՝ ձեւ պահպանակներ Դ-է դարերէն, որոց վրայ քանդակուած է փրկչական անուան յունարէն բարդ մենագիրը (Ա, 1790, 1823-31): Ահաւաստիկ մեր առաջին կրուականը՝ համոզուելու համար, թէ մեր ծածոթ Յ ալ ապահովապէս գրուած է Մլքէի կողմանէ իրբեւ պահպանակ մ'աւետարանին, որպէս զի չկորսուի կամ չգողացուի: Այս կարծեացս կը նպաստեն նաեւ իւր դրացութիւնը մատենին պահպանութեան պատուերին, զոր կու տայ նուիրողը. մեկուսացումն լուսանցին կեղոնը. անսովոր եռապատիկ մեծութիւնը բնագրին տառերէն, որոյ նման թուականի հանդիպած չեմ ալլուր. և ասոցմէ աւելի՝ նոյն իմաստով գործածութիւնը յաջորդ օրինակին մէջ եւս, որ թէեւ աւելի ուշ՝ բայց սահմանուած է ամէն կասկած ցրուելու, և հաստատուելու թէ Յ իբր պահպանակ կը մտնէր զանազան առթից մէջ:

Գ. Տակաւին մեր երախտաւոր Կիպրիանոսն է՝ որ երկար դարերու շրջանի միջէն, ուր աներկբայապէս ապրած է տառդ անընդհատ, — թէ է առ այս մեր հին յիշատակարանը շատ ուշք են տակաւին, — առած ու պահած ունի ազոր սովորութիւնը. բայց բազմապատկեալ ու խաչելով բազաղորուած, իբր Յիսուս խաչեալ

կամ Յիսուս և խաչը. ու կը զննէ «Յլի և գանի»² աղօթից վերջը, սա ձեւով.

Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ

և կը յարէ. «գայս մը յիս գրէ շուրջ զգանաւն, և զ'ա ի վերայ ծարին գրէ, գ հետ կրկնէ», Ապա կու տայ ազոր համառոտն ալ այսպէս.

Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ Յ

և կ'ըսէ. «գայս և գիրս գրէ շուրջ զգանաւն, և զ'ն ի վերայ ծարին»: Ուրեմն պարզ է այժմ և Մլքէի մենագրին նշանակութիւնը. յին ինչպէս պահպանակ է հոս, նոյնպէս էր աւետարանին մէջ ալ, և հաւանօրէն քան զայն իսկ շատ յառաջ, ինչպէս ենթադրել կու տայ անոր յունարէն հոմանիշը:

Դիտելի է՝ որ այս տեղ կը գրուի 12 և 7 անգամ, որոնք երկուքն ալ խորհրդաւոր թուեր էին, և զորոնի կամաց թուած ընտրել մին կամ միւսը. նոյնպէս էին 1 և 1000: Դարձեալ՝ «շուրջ զգանաւն» գրել՝ կը նշանակէ ցաւած տեղոյն վրայ, նման ժգ գրին (աստ, 434). և մի կամ հազար յ «ի վերայ ծարին» կը թուի պտուցին ծայրը կամ կեղոնը. բաւական համբերութեան գործ, զոր միայն պատահական երկայնատեղութիւնը կարող էր յանձն առնուլ:

Գ. Արեւմտեայց ու Կոպտաց մէջ հին ժամանակ ծանօթ էր ուրիշ պահպանակ մը, քառակուսի գրութեամբ՝ կազմուած հինգ հնգատառ բառերէ. և այնպէս յարմարած՝ որ անոր արտաքին չորս կողից վրայ մի և նոյն բառը կը կարդացուի: Նոյնն ընդունած են նաեւ Բիզանդացիք, և օրինակ մը կը գտնուի Պարիսու մատենադարանին յոյն գրչագրի մը մէջ. բայց սա տարբերութեամբ՝ որ այս տեղ տառերն անջատարար ամփոփուած են աղիւսակի մը մէջ (Կարբուլ, Ա, 1811-6):

Վերջնայս նման ձեւ մը պահած է դարձեալ Մլքէի աւետարանը, գծուած Յովհաննու պատկերին ետեւ, նոյն իսկ զբնու-

1. Martigny, Diet. — Monogramme.

2. Տեղական ցաւ կամ այտոց կը թուին ըստ հետազոյ բազաղորութեանց:

Թեան թուականէն, ըստ որում իւր կից յիշուած կայ թագուհին: Ահա այդ ձեւը.

Է	Յ	Ա	Գ	Ա	Յ	Է
Յ	Ա	Գ	Ա	Գ	Ա	Յ
Ա	Գ	Ա	Բ	Ա	Գ	Ա
Գ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Գ
Ա	Բ	Ա	Վ	Ա	Բ	Ա
Գ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Գ
Ա	Գ	Ա	Բ	Ա	Գ	Ա
Յ	Ա	Գ	Ա	Գ	Ա	Յ
Է	Յ	Ա	Գ	Ա	Յ	Է

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ա Ն Ս

ԱՅ ՈՂՈՐԾԻ ՍՍԱՅՈՂԻ

ՍՈՐԻՆ ՄԼՔԷ ԹԱԳՈՂՈՅՑ

Կեդրոնի վճարէն մեկնելով, ուր ալ ուղուինը՝ կը գտնենք «Վարապայ է» խօսքը՝ յարելի ստորին «աւետարան» բառին: Կարելի է զայս ալ պահարան մը համարել, նկատելով՝ որ թագուհին արձակ յիշատակարաններ ունի արդէն, և անքնական էր պարզ տեղեկութիւն մ'այդքան իրթնացնել. թէ ուրիշ նման յիշատակարանը չկան այլուր. և թէ սա ժամանակակից՝ ուստի և նմանութիւն է պահպանակաց թիւզանդացւոց՝ որոց սովորութեանց և զգեստուց անգամ նմանելու ձկտումը շատ զգալի էր Արծրունի արքունեաց մէջ: — Նշանակեալն «Վարապ» անուանի ուխտավոր մ'էր՝ տասներկու եկեղեցեօք և ս. Խաչի Նշխարավը, ուստի և յարմար՝ նիւթ լինելու պահպանակին: Չորս անկեանց «Է» տառը բայ, բայց և անստուածական անունն է՝ քարոզուած չորս աւետարանիչներէ՝ աշխարհիս չորս ծագբերո. — նախնեաց մտածումներն են ասոնք: — Իւր մասն է և սրբազան անունս՝ «Աւետարան» . և դեռ աւելի՛ յարակից մաղ-

թանքը Մլքէի համար, յորում կարծես լռելեան նաեւ պահպանակիս օգնութիւնը կը խնդրուի:

Այս օրինակս ալ միայն չէ. կայ և հետագայն, որ բոլորովին ապահով է. եթէ առաջինս ենթադրական համարուի:

Գ. Թուականէդ 582 տարի վերջ կը հանդիպինք ուրիշի մը, զոր դարձեալ պահած է մեր թանկագին Կիպրիանոսը: Իւր է՝ միատող աղիւսակ մը, եօթն կարմիր մենագրովք, որ կը կոչուի «մատանահար», այս ինքն մատանայ կամ կնքոյ ձեւ, և է այս.

Խ	Ա	Ք	Է	Վ	Փ	Բ
---	---	---	---	---	---	---

Ասոր ներքեւ նոյն ուղղութեամբ պահած է կարմրագոյն դաստակ մը՝ որ դէպ ի յաջ կը նայի. և ստորեւ գրուած է. «Չեռն ՏՆ. է. և եւթն մատանահար նորին. և մեկնութիւն գրին որ ի մատանահարին գրեալ էր և այսով մատանահարեալ»: Ուրիշ ախտաբք մը՝ գրուած 1779ին՝ կը ձեւացնէ մատանահարն առանց դաստակին, և կը պարզէ ու կը լրացնէ մեր օրինակին այդ միջին տեղեկութիւնն՝ ըսելով. «Տէր Յս. Փս. գրեաց այս է զիրս և առաքեաց առ Աբգար Թաւադոսն. և ի տեսանել զորոյն իսկոյն փառատեցաւ ցաւն ամենայն ի յանձնէն». և իբր թէ նոյն թագաւորը զայն իւր մատանոյն վրայ «գրեալ է և այսով մատանահարեաց. և է դեղ ամենայնի»:

Մեր Կիպրիանոսը մենագրոց մեկնութիւնն ալ կու տայ, որ սակայն քմածին կը թուի և քան զձեւը կրտսեր. «Խէն, այս ինքն իաչեալն Ած. ի խաչին հեղուսեաւ վասն արարածոց: — Այն՝ սոսկ մարդ ոչ, այլ Ած. և մարդ ճշմարիտ: — Քէն՝ քերովքէից վերայդիտողն, որ հանգչի ի վերայ նորայ: — Էն՝ ես եմ Ած. և չիք այլ

1. Բնագրին մէջ առաջին տողի առաջին ի՛ լծորդաբար Է, և չորրորդին վերջին Գ՝ սխալմամբ Յ գրուած է.
2. Կրտսեան պատկերներու վրայ Աբգարու բուն

Թաղթը գործածուած է իբր պահպանակ (Կարբու, Ա, 1808-10, «14»). Բայց հնախոս չի ճանաչի մեր մատանահարը:

որ, — վե՞ն՝ վեհագոյն Ած. աստուծոց: — փութի՛ր փրկիչ և կեցողիչ ամինայն աշխարհի: — Բենն՝ բովանդակ և յաւէ՛ ժաբար կենդանի եմ յաւիտեան:» — Ասոր կը յարէ իւրատա. «ի վերայ խոցի և ուռուցի գրէ գայաքանի քանա, լաւնայ Ավ.». դարձեալ ծգ գրին ոճով (աստ, 434): — Սաւայն մեր 1773ի ախտարքն ասոր փոխան կը յանձնարարէ գրել լոկ մենա- գրերը, և այն՝ թղթի վրայ. «Չայս եօթն գիրն գրէ մէկ թղթի վրայ, հիւանդին և ցաւագարին վիզն կամ ցաւած տեղն կա- պէ»: Իսկ 1761ի գրապանակ մը կը պատուիրէ մենագրերը գրել խոցին վրայ, և մեկնութիւնը կարգաւ. «Այս է գիրս ղեղ է խոմրոյ խոցի. գրէ վր. խոցին, պատմութիւն վր. կարգայ, բ(ժ)շկի Ավ. այլ բազում ցաւոց ղեղ է Ավ.»:

և. Արեւմտեայց պահպանակները միշտ շարժական չէին, և միայն մանր իրաց

վրայ չէին գրուեր. կարող օրինակներ կու տայ անոցմէ՝ որ քանդակուած էին տանց ու հասարակաց շինուածոց վրայ (Ա, 1844—5): Ախորժակն ուսելով կը բացուի. կ'ու- զեմ ես այդ սովորութիւնը մեր մէջ ալ տեսնել, Ոստմամբ մը մինչեւ Ե դարու սահմանները՝ կը պատահինք յունարէն

արձանագրութեան մը, որ ցայսօր ազու- ցուած կը մնայ Լշմիածնի կաթողիկէին որմոյն վրայ: Աղոր ձեւն յառաջ բերած է Հ. Ալիշան՝ Այսրաատի մէջ (213), ուսկից և ես կ'առնում այս տեղ:

Հիմուն Ստչիգովսկի վերստին հրատա- րակեց գայս ճշդագոյն ձեւով ու մեկնեց յաջողութեամբ¹. Ուղղեց նա բոլորակի մէջ առնուած խաչը, տալով անոր վերին թևոյն մեր Ք տառին գլուխը, որ արդէն կայ և քանդակին մէջ. այսու կը ձեւա- նայ փրկչական մենագիրը՝ որ կազմուած է խաչածեւ բաղադրութեամբ յունական X և P տառից², որ են ΧΡΙΣΤΟΣ անուան առաջին երկու գրերը. խաչածեւին ան- կեանց մէջ գրուած կան հաւանօրէն «Յի- սուս» և «Չուիթայ» անուանը: Իսկ շրը- ջանակին վրայ՝ «օգնեա ամենայն աղօթո- ղաց յեկեղեցւոյ», Բոլորակին ներքեւ ձա- խակողմը՝ «տէր ողորմեա ծառայի ցում Արքեայ», և աջակողմը՝ «և տէր ողորմեա Ելպիդեայ», որոնք երկու ամուսինք են, խորհրդանշուած՝ ըստ իս՝ զոյգ մ'աղա- նինքրէն: Այս ընթերցուածը կը հանէ Ստչիգովսկի՝ լրացնելով յունարենին բա- ւերը՝ որ պակասաւոր են՝: Իսկ ստորին պնակտին վրայ կը կարդացուին՝ Դանիէլ, Տիէր և Գարիկինիս անուանը, զորս մեկ- նիչը կը մերձեցնէ հայերէն (Դանիէլ), Տի- րայր և Գարեգին ձայնից, Չասոնք փոքր Ի շատէ նոյնպէս կը կարդայ և Հ. Ալի- շան. վերջինս յունարենի գործածութիւնը կը մեկնէ՝ նոյն քանդակն երթցադոյն հա- մարելով քան զվահանեան վերաշինութիւն կաթողիկէին և քան զգլխու գրոց. իսկ միւսը կ'ուզէ՝ որ յետ հայ տառից ալ յու- նարէնը ղեռ երբեմն շարունակուած լինի մեր մէջ. Բայց ինձ համար կարեւորն այս չէ. այլ այն՝ թէ աղօթաւայրին վրայ այդ սրբազան նշանը, իրենց մէջ ու շուրջ զե- տեղուած ընտանեաց մ'անուանը, և հա- մառօտ հայցուածը, բոլորն ալ անսովորը

1. Լշմիածնի Աւետարանը. Թրգ. Հ. Բ. Պիւէզիկ- ճեան, էջ 7.

2. Կը փորձուի խորհիւ՝ թէ մեր ք կրնայ ծագած

լինել նոյն մենագրէն, որոյ ճիշդ ձեւը կը կրէ, մանա- ւանդ Հին երկաթագրին մէջ. Թերեւս Ի յարգանս «Քրիս- տոսի»՝ զոր պիտի գրէր իւր հայացման օրէն իսկ.

հին հասարակ արձանագրութեանց մէջ, ուրիշ բան չեն ցուցներ մեզ, եթէ ոչ՝ դարձեալ պահպանակ մը, զոր բարեպաշտութիւնը՝ միացած առատաձեռն նուերի մը հետ՝ զետեղած է այդ տեղի:

գ. Վաղարշապատի մօտ գտուցան չորս հին խոյակներ, որոնք այժմ կը պահուին յէջմիածին: Ասոնց վրայ կայ մի մի մեշնազիր յունարէն. մէկը մի անգամ է միւսն երեք կրկնուած: Ստշիգովսկի զատոնք ալ կը մեկնէ (անդ, 9): Առաջինն է խաչ մը համաշխարհ միազգիծ թեւերով. և իւրաքանչիւր թեւոց ծայրը գրուած են այս տառեր N, A, C և OY միացեալ. իսկ ստորինն է անշաղկապ թեւոց անկեան մէջ կայ աղեղնաձեւ կապ մը՝ որ ստորին թեւին հետ կը ձեւացնէ P գիրը, զոր զնեւով միւս չորս տառից միջեւ, կ'ունենանք N A P C O Y = Ներսէսի անունը: — Միւս մենազիրն է խաչ մը նոյն ձեւով. թեւոց ծայրերն ունի K, A, A և OY գրերը. և չորս թեւոց անկիւնները շօշափող բոլորակ մը՝ որ կը կազմէ Թ. ասոցմէ եւս կը ձեւանայ K A Θ O A I K O Y = Կարաղիկոսի բառը համառոտուած: Ո՛վ կրնայ լինել այս Ներսէսը, եթէ ոչ համառուն երեք առաջին հայրապետներէն մին, որ շինեմ է զաղեղն և իրենց վերուցած տաճարը: Իսկ ինչ նպատակ ունեցած է իւր անունը զանգելու խաչին հետ, և զայն քանդակելու սրբավայրի մը սեանց գլուխ, եթէ ոչ՝ իրեն համար պահպանակներ յօրինել, ինչպէս ըրած էին նախորդին անձինքը:

և. Պահարանի վրայ գրուածն անհրաժեշտ չէր. երբեմն անոր տեղ կը բռնէին լոկ խորհրդաւոր ձեւեր կամ պատկերներ, և կամ անոր հետ խառն կը գործածուէին: Ասոցմէ շատ ունի Կարող (Ա, 1818-21, '25-33): Մեզ եւս չեն պակասիր աղոնք: Զոր օրինակ Անույ միջնաբերդին որմոյն վրայ քանդակուած կան երկու ձիաւորք

իրարու հանդէպ, որ մի մի վիշապ կը տիգահարեն (Շիրակ, 57). և որոնք բնականապէս զօրական սուրբերն են՝ Գեղորդ և Թէղորդոս կամ Սարգիս: Ի՞նչ պատճառաւ դրուած են հող աղոնք, բայց եթէ պահապանք լինելու երեւելի և աներեւոյթ թշնամեաց յարձակմանց դէմ. զի սրբոց և տէրուների պատկերներ սոյն վախճանաւ գործածուած տեսանք արդէն Գրապանակաց մէջ եւս: — Այդ պաշտօնն ամենէն աւելի յանձնուած էր խաչին. և ասոր կը հանդիպինք մեր հին աշխարհի բոլոր անկեանց մէջ: Բագրատունեաց ոստանին հըզօր պարսպաց վրայ կանգնած է այն հրեւեմ ամուր պատսպարան նիզակաց ու բարանաց դէմ (Շիր. 38-9): Կը տարածէ իւր թեւերը եկեղեցեաց որմոց վրայ, սկսեալ Տեղորդ տաճարէն՝ որ գործ է Եղարու (անդ, 131-3): Կը զարդարէ Անույ արքունեաց պատը՝ երկգլխի արծուենշաւ նին հետ միասին (անդ, 142): Կը կանգնի մահարձանի ձեւով գերեզմանաց վրայ՝ պահելու համար հանգուցելոց ոսկերտին, որոյ մասին ուրիշ անգամ: Այս նպատակաւ նշեցելոյն հետ կը թաղուէին երբեմն նաև սրբոց մասունք, ինչպէս կը պատմուի մեծին Ներսէսի համար (Սոփիւր, է, 52). պատարագի նշխար մը, ինչպէս հրամայեց Միխիթար Գոշ իրեն համար (Վերակ. 242), և այլն:

բ. Սակերբանի առ Անտիոքացիս խօսած «Յաղագս մկրտելոց» ճառին մէջ կայ այս տեղին. «Ի՞նչ բռն անոնց մասին՝ որ կը վարին հմայիւք ու բժժանօք, և Աղեքսանդր մակեդոնացւոյ դրամները կը կապեն իրենց գլխին և ոտից»: Հետաքրքիր քննութիւն մը ցոյց տուաւ ինձ որ սոյն կտոր հայ թարգմանիչը կը վերածէ ծննդական կնոջ պարագային, որոյ մէջ գիրը տեսանք յառաջագոյն (աստ, 432). կամ թէ ըսեմ՝ կը հայացնէ, կը մերձեցնէ հայ ընթերցողաց բարուց, — բան մը՝ որ յաճախ կը տեսնուի Եղարու թարգմանութեանց մէջ, — և կ'ըսէ. «Կանաչաց յերկունս մերձեալ՝ զդահկան զԱղեքսանդրի զմակեդոնացւոյ կամ զղրամ ի գլուխ և յառա կապեն»

1. Այդ ռոմ մենագիրք շատ կային Բիզանդացւոց մէջ, որոց որմոց վրայ իսկ կը տեսնեն յաճախ (Sohlumberger, Un emp. byz. 89, 333, 561. — L'Épopée byz. 318, 493, 764).

(Ճառք, 169-70)։ Այս փոփոխութենէն յառաջ կու գան երկու կարեւոր հետեւում-
թիւնք։ Առաջին՝ թէ ծննդականի պահպա-
նակ գործածելը մեր մէջ մինչև է դար կ'ել-
նէ։ Երկրորդ՝ թէ մեզ ըստ բազում գլխոց
մերձաւոր Ասորոց այդ աղբքանդրեան
յուրութը, որ շատ տարածուած էր յԱ-
րեւմտաւ ալ, մտած էր և մեր մէջ։ Վասն
զի եթէ այդպէս չլինէր, թարգմանիչն ամ-
բողջ խօսքը պիտի հայացնէր, և ոչ թէ
լոկ անոր կէսը, յօրինելով բարուց ան-
կապ խառնուրդ մը։

Այդ դրամներէն շատեր գտուած են ու
կը պահուին Պարիսու թանգարանին հա-
ւաքման մէջ։ և մեծագոյն մասամբ մէկ
երեսին վրայ կը կրեն Աղեքսանդրի գլու-
խը հերակլածեւ, իւր անուամբ միասին։
միւսին վրայ մատակ էշ մը յաւանակով,
և ներքեւ կարիճ մը և փրկչական ա-
նունը (կարբու, Ա, 1790)։ Բառարանս
կու տայ ձեն ուրիշ երկու դրամոց ալ-
մին պահուած ի վատիկան, մէկ կողմն
Աղեքսանդրի գլուխը, ծածկուած առիւծե-
նով մը, վզէն կախած դիմակ մը, բերա-
նին մօտ արեգակ մը, և շուրջանակի իւր
անունը լատիներէն։ Իսկ միւս կողմը քրիս-
տոսեան մենագիրը՝ բաղադրուած X և P
տառերէն։ Երկրորդն է Բրիտանական թան-
գարանին, ձուածեւ, և ցոյց կու տայ մէկ
կողմը միայն՝ Աղեքսանդրի կիսադիմով,
որ կը կրէ Ամոնի եղջիւրը, և շուրջը յու-
նարէն հինգ բառեր (անդ, 1790-1)։

Թ. ԲԺՓԱՆՔ

1. — Մեր նախնեաց պահարանք լոկ
գրի մէջ չէին կայանար. ցարդ յիշուած-
ներէն զատ կը յարգէին անոնք ուրիշ գա-
նազան նիւթեր եւս, որոց աղբիւրը նոյն-
պէս շատ հին է, նոյն ինքն հեթանոսու-
թիւնը։ Բոլոր Արեւելքը կը գործածէր ա-
սոցմէ (Դոշւ. Ա, 271)։ Յոյնք և Հռովմա-
յեցիք կը վարէին քանդակեալ քարերով,
մետաղներով ու բոյսերով (Դարեմբ. Ա,
252-4), որոցմէ ս. Կիւրեղ դեռ կը տես-

նէր իւր օրով (Կոչ. քնծ. Դ, 721)։ Յուդա
Մակարէի զօրաց քով անգամ գտուեցան
անոցմէ՝ հեթանոս ազգերէն առնուած (Բ
Մակ. ԺԲ, 40)։ — Քրիստոնեայ Արեւ-
մուտքը չուզեց մերժել զանոնք, որով իւր
դէմ սրեց Աթանասի, Ոսկերեքանի, Ելի-
զիոսի և ուրիշ ս. Հարց լեզուները (կա-
րբու, Ա, 1788-90)։ Բիւզանդացոց ծա-
նօթ Γεωπόνικα մատենան, որ ինչ ինչ
փոփոխութեամբ՝ արաբերենի և անտի եւս
հայերենի թարգմանուած է, նոյն ինքն մեր
Վաստակոց Գիրքը, ունի դեռ բաւական
բժժանքներ խոտերէ, պէսպէս խառնափոխ-
դոր նիւթերէ, ծրարներէ և ծխումներէ, ի
պահպանութիւն տանց, արտորէից, խա-
շանց ու մեղուաց (հ. ՄԳԳ, յն. էջ 1094).
յօժանդակութիւն դժուարածին կամ վիժող
կնոջ (ձև, 416). արբեցութեան դէմ (ձԳՋ,
520). կարկտի ամպերը ցրուելու (ՂԵ, 60).
զազանները հալածելու (Իէ, 195), և այլն։

Վաստակոց գիրքը միայն թարգմանուած
չէ, այլ և գործածուած մեզմէ։ Արդէն ա-
նոր բժժանաց նմանողներ շատ կանուխ-
է դարէն իսկ կը յիշուին մեր քով, որոց
կարգին կը թուէ Մանդակունին «զոսկերս
ձկանց և սողնոց, զծրարս բժժանաց ի ձե-
ռին և ի յակին և ի պարանոցի կապել»
(185)։ Բայց յայտնապէս չի ըսեր՝ թէ ե-
կեղեցականք եւս այդ նիւթերով կը զբա-
ղէին։ Յաճախապատում գրոց մէջ ալ կը
կարդանք. «Ասեն բժիշկք՝ թէ գոն ար-
մատը որ հալածեն զդեւս ի մարդկանէ»
(ԺԲ, 148). եթէ աղոնք դեղեր չեն յօգուտ
կարծեցեալ դիւահարութեանց, այն ժա-
մանակ յուրմական իմաստով կը գործա-
ծուէին, ինչպէս կը գտնենք ԺԲ դարուն՝
ըստ Ալակայ որդւոյն. «Ի բացուստ, կ'ը-
սէ նա, արմատս բուսոյ հատանն և լիցս
(ծրար) կապեն ի ծառս տանձոյ և յայլ
թուխ՝ որ լինի շուրջ գտնեկաւն, և ա-
սեն՝ թէ դեղ է քերմնոտի» (Կանոնք, ՂԶ).
Ասոցմով զբաղողը դեռ ուսմիկ ժողովուր-
դը կը թուի, հետեւաբար նուազ հետաքր-
քական ինձ, որ խնդիրը կ'ուզեմ պաշ-
տօնական սահմանի մէջ նկատել միշտ։

2. — Սակայն դժուարին էր հայ կղե-

լին՝ « ժողովրդեան այդ զաւակաց՝ — փա-
կուած մնալ զրի գծերուն մէջ, ու չտա-
րուիլ հոսանքէն: Եւ արդարեւ — իբր օրի-
նակ յիշենք — մեր գրչագրատան մէջ կայ
բժշկարան մը, գրուած 1294ին, կոռիկո-
սի Հիթուս իշխանին համար, որ ունի տա-
րօրինակ պաշտօն մը՝ « փէնունայ » կոչուած
խոտէն յուսուլթ պատրաստելու համար:
Այս բոյսը, ինչպէս կ'ըսուի հոն, հրեշ-
տակ մը ցուցեր էր Մովսիսի՝ երբ « եր-
թայր ընդ Սինայ ». և մարգարէն անով
բժշկեր է իւր դիւահար զոգնանչը: Ուրեմն
ինչո՞ւ չըսուէր Հայոց այսահարներն ալ:
Հետեւաբար անոնք եւս ընդունեցան, և
ահա իւր եզական պատրաստութիւնը:

« Երթա(յ) քահանայն խաչիւ և աւե-
տարանաւ և սաղմոսիս » հոն՝ ուր կը գրա-
նուէր այն, և « ողջոյն տայ խոտին », —
կ'ենթադրուի՝ ըսելով, Ողջոյն քեզ, — ի-
բրեւ աւելի քան ի բնէ սրբազան իրի կամ
նշխարի մը, իբր կենդանի էակի մը. ու
կը սկսի պաշտել յի սաղմոսը, և ապա այս
ազօթըր. « Աւհանալ ես, տէր Աստուած, որ
արարեր զերկինս և զերկիր, և վասն ար-
դարոյն Մովսէսի շնորհեցեր զսա ի բժշ-
կութիւն: Կարդամք առ քեզ, տէր Աս-
բաւովթ, տուր զօրութիւն փէնունաիս, զի
ի քէն է զօրութիւն և փառք յաւ ... »:
Պաշտօնն այսքան դիւրաւ չի վերջանար.
երեք անգամ կը կրկնէ նոյն սաղմոսն՝
ուրիշ երկու ազօթիւք և ընթերցուածօք
եւս: « Եւ ապա, կ'ըսէ, փորէ և հան՝ որ
ի տակէն չմնայ ի տեղն ». իբրեւ անպա-
տէ՛հ անոր նուիրականութեան, թէ ուրիշ
անապաշտական գաղափարով մը, յայտնի
չէ: Եւ կը պատուիրէ՝ թէ « սրբութեամբ
կալ զնա ». խրատ մը՝ որ այդ բոյսը խաչի
կամ սրբոց նշխարաց աստիճանին վրայ
կը դնէ:

Բազմաթիւ են անոր օգուտները. « դեւք
սարսնն ի նմանէ և ամենայն արտօք դի-
ւականք ». զեղթափէ է մահացու թոյնի.
անդաստանաց մէջ դրուելով՝ կը պահէ
կարկտէ և ուրիշ փնասներէ. և տան մէջ
կը պահպանէ չարէ. բնակարանի մէջ երբ
ծխուի՝ « կախարդութիւնն ի վայր ընդնի ». բարձի տակ զետեղուելով՝ անոյշ երազ-
ներ տեսնել կու տայ. անոր պտուղն իւր
վրայ կ'ըղըր զերծ կը մնայ զազաններէ.
և այլ շատ յատկութիւններ՝ զորս չի յոգ-
նիր թուել մեր բժշկարանը, — առանց
խորհելու թէ այդ ամենաբուժ խոտով կը
փակէր ընթերցողաց առջեւ իւր արուեստին
ասպարէզը: — Եւ « քահանայն » որ կը
հանէր զայն, և նոյն մատեանը ստացող
պատմազիր փառաւոր իշխանը, և անոնց
հետեւող բազմամբօխ ժողովուրդը՝ կը հա-
ւատային այդ բոլորին՝ ինչպէս իրենց
գոյութեան: Աղոցմէ յառաջ կը հաւատար
իմաստունն Միս. Գոշ եւս, որ կը հաս-
տատէ՝ թէ « Փեննա ... ընդդիմանայ դի-
ւաց » (Առակք, Իթ): Եւ ինչո՞ւ Յանախա-
պատմի անխարկած դիւահալած արմատ-
ներէն մին ալ չլինի այս:

Աւելի վերջերք կը յիշուին յանուանէ
և ուրիշ զարմանալի բոյսեր, յատկապէս
լօշտակը, որոցմով զբաղիլ շատ երկար կը
լինէր, և զորս Հ. Ալիշան փորքի ի շատէ
նկարագրած է արդէն (Հին Հաւատք, Գ,
72-9): և լօշտակի պատրաստութեան ա-
զօթքն ամբողջապէս յառաջ բերած է
Սրուանձտեան (Մաննայ, 327):

Բայց մեք մեր նախնեաց թողունք այդ
ամէն սնոտի պահպանակները, անոցմէ
յուսացուած երեւակայական օգուտներով
հանդերձ, — նսեմ դարերու նսեմ պտուղ-
ներ. — և կնքենք մեր ուսումնասիրու-
թիւնը:

Հ. ՎԱՐԳԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ